सप्तमः पाठः
नन्दिनी कथा

(रघुवंशमहाकाव्यम्-द्वितीयसर्गाधारितम्)

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्ये अप्रतिमकवि रुपेण आद्रियते। कवेरस्य स्थितिः काल ख्रीस्तपूर्वप्रथमशताब्दौ स्वीक्रियते। कविरस्य जन्मस्थान-वंश-जीवनविषये विद्वांसः विवदमानाः अपि जनश्रुतिभिः, अनुमानैः, तस्य रचनासाक्ष्यैश्च स्वीकुर्वन्ति यत् कवेरस्य जन्मः ब्राह्मणवंशेऽभवत्, उज्जयिनी तस्य वासभूमिरासीत्। महाकविरयं भारतीयसंस्कृति-साहित्य-जीवन्दर्शनानाञ्च प्रतिनिधिकविरूपेण राजते।

कालिदासस्य काव्ये काव्योचितभावगाम्भीर्यं - प्रेमाभिव्यक्ति-प्रकृतिचित्रणं - शास्त्रोचित भव्यतौदार्यं रसछन्दालङ्कारादीनि काव्यकलानिकषानि प्रतिमानानि च अतिशयेन फलितानि। कालिदासः वैदर्भी-रीति-प्रयोगेऽन्यतमः, उपमाऽर्थान्तरन्यासालङ्कार प्रयोगे तस्य प्रतिभा वैलक्षण्यं स्वीकुर्वद्भिः समीक्षकैः तस्य प्रशस्ति-'उपमाकालिदासस्य' इत्याभाणकेन स्वीकृता। अयं कविः विद्वद्समाजे 'कविताकामिनीविलासः', 'दीपशिखा' इत्यादिभिः उपाधिभिः बहु सम्मानितास्ति। किं बहुना तस्य विलक्षण-वर्णननैपुण्यं अद्भुताञ्च काव्यशैलीं संवीक्ष्य एव समीक्षकैः उच्यते यत्-

पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठतः कालिदासः।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती वभूव ।।

अस्य महाकवेः साम्प्रतं सप्त रचनाः समुपलभ्यन्ते। (क) महाकाव्यद्वयं- (१) रघुवंशम् (२) कुमारसंभवम्। (ख) नाट्यग्रन्थाः त्रयः- (३) अभिज्ञानशाकुन्तलम् (४) विक्रमोर्वशीयम् (५) मालविकाग्निमित्रम् (ग) गीतकाव्यद्वयम्- (६) मेघदूतम् (७) ऋतु संहारम्।

एकोनविंशति-सर्गात्मकं रघुवंशमहाकाव्यं कालिदासस्य महत्तमं महाकाव्यम्। कालिदासस्य कवित्व-प्रतिभा-भारतीयसंस्कृतेरभिव्यक्तिश्च यादृशीरघुवंशे तादृशी अन्यत्र दुर्लभैव। अस्य ग्रन्थस्य वैलक्षण्यादेव कविरयं 'रघुकारः' इति नाम्ना विश्रुतः।

अस्य पाठस्य मूल स्रोतः रघुवंशमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे वर्णिता रघुवंशप्रदीपस्य दिलीपस्य गोसेवावृत्तस्य कथानकमस्ति। सन्तानहीनो स भूपतिः स्वकुलगुरोः वशिष्ठस्य आदेशात् कामधेनोः पुत्र्याः नन्दिन्याः सेवां कृतवान्। तस्यैव कृपया रघुनामकं पुत्रं लब्धवान्। उपाख्यानेऽस्मिन् अस्माकं देशे शासकानां गोभक्तिः, तपोवृत्तिः सांस्कृतिक मूल्यान् प्रति श्रद्धाश्च वर्णिताः।

आसीत् पयोधिपर्यन्तपृथ्वीप्रशासकः इक्ष्वाकुवंशोद्भवः लोकललामः दिलीपो नाम भूपतिः, मगधराजपुत्री सुदक्षिणा तस्य सहधर्मचारिणी चासीत्। कुलगुरुवशिष्ठस्य त्रिकालदर्शिनः परामर्शं प्रसादमेति मत्वा सन्तानहीनो स सम्राट् पुत्रप्राप्तीच्छया कामिन्यासुदक्षिणया सह-आत्मानं कामधेनुप्रसूतेः नन्दिन्याः सेवायां नियोजितवान्।

एकदा प्रभाते गुरोराज्ञया स प्रजाधिपः गन्धमाल्यादिभिः स्वपत्न्या सम्पूजितां पीतप्रतिबद्धवत्सां तां धेनुं वनाय मुक्तवान्। पवित्रपांसुमार्गमनुगच्छतां दयितां निवर्त्य धीरः स नृपः शरीररक्षार्थमनुयायिवर्गमपि न्यषेधयन् एवं उक्तवान्-

न चान्यतस्तस्य शरीर रक्षा स्ववीर्य गुप्ता हि मनोप्रसूतिः।

नन्दिन्यनुचरो स सम्राट् विविधैः तत्सन्तुष्टिकरैरुपायैः तस्याः सपर्यायामनुरक्तो अभवत्। स कदाचित् रसवद्भिः तृणैः कदाचित् कण्डूयनैः दंश निवारणैः स्वच्छन्दगमनैश्च तां सेवितवान्। भूपतिरसौ जातः पूर्णानुचरो नन्दिनी व्यवहाराणां। तद्यथा-

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां,
निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां,
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्।।

सा नन्दिनीं प्रतिदिनं दिवसपर्यन्तम् स्वपरिभ्रमणेन दिगन्तराणि पूतानि विधाय सायंकाले वशिष्ठाश्रमं प्रत्यावर्तमाना अपि तेन मध्यमलोकपालेनानुगता धर्मानुष्ठानतोषिता साक्षात् श्रद्धेव शोभते स्म। राज्ञः धर्मपत्न्यपि वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तं वनान्तात् आवर्तमानं निर्निमेषलोचनाभ्यामवलोकयन्ती तृप्तिं न लेभे। अहो दिव्यमेतत् दृश्यं भवति स्म तदानीं प्रत्यावर्तनकालस्य-

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन,
प्रत्युद्गतापार्थिवधर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराजधेनुः
दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या।।

साक्षतपात्रहस्ता सुदक्षिणा प्रतिसायं प्रत्युद्गतां तां प्रणम्यार्थसिद्धेः द्वारमिवास्याः शृङ्गान्तरं पूजयति स्म। सा पयस्विन्यपि स्तिमिता सती तां सपर्यां स्वीकरोति स्म। भक्त्योपपन्नेषु तद्विधानां प्रसाद चिह्नानि पुरःफलानि भवन्तीति मत्वा तौ दम्पती परमानन्दमलभेताम्। सान्ध्यविधिं समाप्य तौ प्रतिदिनं दोहावसाने निषण्णां तां दोग्ध्रीं प्रतिदिनं असेवेताम्। रात्रावपि तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपां सम्पूज्य गृहिणीसहायः दिलीपः समुपविष्टां तामनूपविश्य क्रमेण यथाक्रमं सुप्तां शयनमभजत्। प्रातःकाले सुप्तोत्थितायां तस्याम् उत्थितवान्। इत्थं प्रजार्थं गोसेवावृत्तं पालयतः करुणावतारस्य तस्य धीरस्यैकविंशति दिनानि व्यपगतानि।

द्वाविंशे दिने सा मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्यभावं जिज्ञासमाना हिमालयगुहायां प्रविष्टवती। नन्दिनी मनसापि हिंस्रैः न कदापि दमनीया इत्यवगत्य स राजा अद्रिशोभादर्शने तत्परोऽभवत्। तदन्तरे अलक्षिताभ्युत्पतनः मृगेन्द्रैकः तां नन्दिनी बलादाकृष्य वधाय प्रवृत्तः। तदाक्रान्दितं श्रुत्वा नगेन्द्रासक्तां

दृष्टिमाकृष्य स राजा यदा गां विलोकयति स्म तदा गविस्थितमेकं केसरिणमपश्यत्।

सहसा शरण्यः स मृगेन्द्रगामी मृगेन्द्रवधाय निषङ्गाच्छरमुद्धर्तुमैच्छत्। तस्य दक्षिणकरसायकपुङ्खेसक्ताङ्गुलिः अभवत्। विबृद्धमन्युः स धनुर्धरः पुरःस्थितमप्यागस्कृतं न किंचिदपि कुर्वाणो स्वतेजोभिरन्तः अतप्यत्। तं सिंहोरूसत्वं विस्मितं विस्मापयन् सिंहः मनुष्यवाचा एवमुक्तवान् –

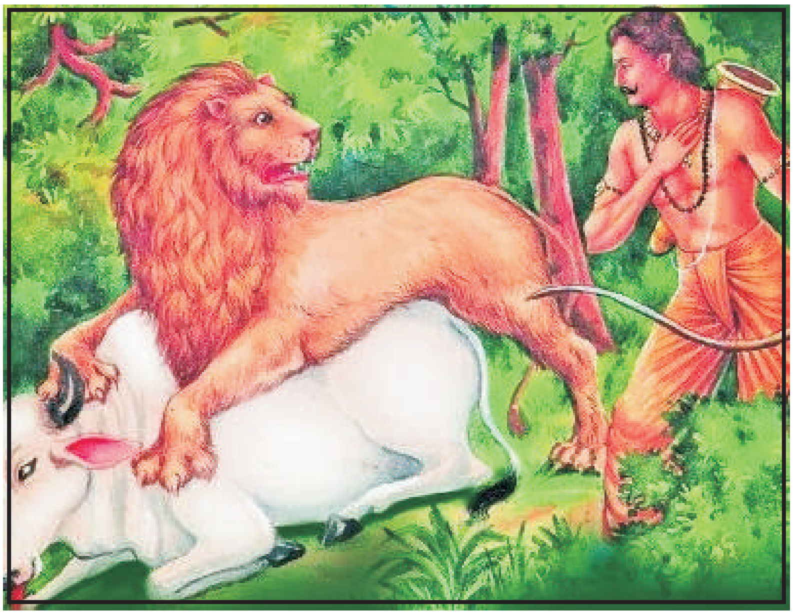

अलं महीपाल! तव श्रमेण,
प्रयुक्तमप्यस्तिमितोवृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलन शक्ति रहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य।।

पुनश्च पुरोदृश्यमाणमेकं देवदारुं प्रति सङ्केतं विधाय सिंहोपुनरवदत् यत् अहं भगवतावृषभध्वजेन पुत्रीकृतस्यास्य देवदारोः सुरक्षार्थं अङ्कागतसत्ववृत्तिः सिंहत्वं विधाय नियुक्तः कुम्भोदरनामः अष्टमूर्तेः किङ्करोऽस्मि। एषा मम बुभुक्षितस्य तृप्त्येव परमेश्वरेणोपस्थापिता। राजन्! गुरुंप्रति दर्शितशिष्यभक्तिर्भवान् लज्जां विहाय निवर्तस्व यतोहि कृते प्रयत्ने शस्त्ररक्ष्यस्य रक्षणे विफले जातेऽपि शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति। एवं मृगाधिराजस्य प्रगल्भं वचो निशम्य सः पुरुषाधिराजः पुनरुवाच– हे! मृगेन्द्र। सत्यम् चराचराणां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतोर्भगवतः शिवस्य शासनं मयाऽपि शिरसा धार्यः किन्तु मम गुरोः घनेदमपि नोपेक्षणीयमिति मन्ये। अस्त्येकरुपायः आवयोरुभयोः ध्येयसिद्धेः। तच्चास्ति, यत् भवान् दिनावसानोत्सुकबालवत्सां गामिमां विसृज्य विकल्पेन मदीयेन देहेन स्ववृत्तिं साधयतु। एतत् श्रुत्वा किञ्चित् विहस्य निर्मितभीतिः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती पुनरुक्तवान्–

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं,
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहुहातुमिच्छन्,
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ।।

अन्यच्च प्रजानाथ। प्राणिपरित्राणभावादपि प्राणोत्सर्गः त्वया नोचितः यतो हि तव नाशे सति गौरेका स्वस्तिमती भवेत् परं जीविते सति तु भवान् असंख्यप्रजानां संरक्षको भविष्यतीति। कोटिशः धेनुददता भवता गुरुक्रोधोऽपि अपनेयोऽस्ति। स्वर्गोपमे ते राज्ये भूतले सति त्वया स्वर्गकामना पुनः कथं नु करणीया? अतो हि रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्। निशम्येतत् देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच–

क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः,
क्षत्रस्य शब्दः भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीत वृत्तेः
प्राणैरूपक्रोशमलीमसैर्वा ।।

अन्यच्च मृगेन्द्र। रुद्रौजसा भवता आक्रान्तेयं सौरभेयी। नास्याः कोऽपि विकल्पः गुरोः क्रोधोऽपनेतुम्। तद् भवानेव आत्मवत् सेवकस्य पारतन्त्र्यं विचार्य एकान्तविध्वंसिनं मदीयं शरीरं स्वीकृत्य मे यशःशरीरे दयालु भव। एवं बहुशः प्रणयवचोभिः प्रार्थितः स सिंहः राज्ञः प्रस्तावं स्वीकृतवान्। तदा न्यस्तशस्त्रः भूपालः स्वदेहं आमिषपिण्डमिव हरये समर्पितवान् तस्योग्रमाक्रमणं च प्रतीक्षते स्म। तदन्तरे अधोमुखस्य प्रजावत्सलस्योपरि विद्याधरैः मुक्त हस्तैः सुमनवृष्टिः कृता। नन्दिन्यपि उक्तवती– उत्तिष्ठ, वत्स! उत्तिष्ठ निशम्येतत् अमृतायमानं वचः उत्थितः सन् राजा स्वामग्रतः जननीमिव गामेवापश्यत् न तु सिंहम्। तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो! अलं चिन्तया मयैव कपट सिंहत्वं कल्पयित्वा तव परीक्षार्थमेतत् सर्वं कृतं, नास्त्यत्र कोऽपि भूतार्थः। प्रीतास्म्यहं ते गुरौ भक्त्या मय्यनुकम्पया च। वरं वृणीस्व। राजा वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं तनयं च सुदक्षिणायां ययाचे।

तथैवेति प्रतिश्रुत्य सा कामदुधा तमाज्ञापितवती यत् पुत्राभिलाषी त्वं मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा पिब। एवं तयादिष्टः सः सविनयं पुनरुवाच–

वत्सस्य होमार्थ विधेश्चशेष–
मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः।
उधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमूर्व्या इव रक्षितायाः।।

एवं विज्ञापिता सा पयस्विनी प्रीतितरा जाता। तदा उभावेव गौरीगुरोगह्वराद् सानन्दं वशिष्ठाश्रमं प्रत्यागतौ। ज्ञातवृत्तस्य गुरोरनुमतिमधिगम्य सद्वत्सलो स राजा वत्सहुतावशेषं नन्दिनी– पयः प्रीत्या पीतवान्। अपरेद्यु वशी वशिष्ठः सपत्नीकं तं राजधानीं प्रति प्रस्थापयामासः एवं सुखेन राज्यधुरं धारयतः तस्य प्रजापालकस्य जायायां नन्दिनीप्रसादात् रघोरुदारशीलस्य पुत्रस्य जन्मः अभवत्। धन्येयं संस्कृतिः गोसम्वर्द्धिनी। धन्यास्ते भूपालाः तयोः समुपासकाः।

❀ ❀ ❀

पद्यानामन्वयः

१. भूपतिः तां स्थितां स्थितः (सन्) प्रयाताम् उच्चलितः (सन्) निषेदुषीम् आसनबन्धधीरः जलम् आददानाम् जलाभिलाषी (सन्) छाया इव अन्वगच्छत्।

२. वर्त्मनि पार्थिवेन पुरस्कृता, पार्थिवधर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुः तदन्तरे दिनक्षपामध्यगता सन्ध्या इव विरराज।

३. महीपाल! तव श्रमेण अलं, इतः प्रयुक्तं अपि अस्त्रम् वृथा स्यात्। हि पादपोन्मूलनशक्ति मारुतस्य रहः शिलोच्चये न मूर्च्छति।

४. एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः इदं कान्तं वपुश्च (इत्येव) बहु अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वम् मे विचारमूढः प्रतिभासि।

५. उदग्रः क्षत्रस्य शब्दः क्षतात् त्रायते इति भुवनेषु रुढः (अस्ति) किल तद्विपरीत वृत्तेः जनस्य राज्येन किं उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः वा किम्।।

६. हे मातः ! वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं तव उधस्यं रक्षितायाः ऊर्व्याः षष्ठांशमिव ऋषे अनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

पयोधिपर्यन्तपृथ्वीप्रशासकः – सागरं यावत् विस्तीर्णा धरित्र्याः समर्थः राजा (सागर तक फैली हुयी पृथ्वी का सक्षम सार्वभौम सम्राट)

लोकललामः – भुवनश्रेष्ठः (लोक में श्रेष्ठ) लोकेषुललामः (षष्ठी तत्पुरुषः)

सहधर्मचारिणी – धर्मपत्न्या सह, धर्मं चरतीत्यर्थे, सह + धर्म + चर् + णिनि प्रत्यय।

कामधेनुप्रसूतेः – कामधेनोः सन्ततिः (कामधेनु नामक गाय की सन्तान अथवा पुत्री)

गन्धमाल्यादिभिः – चन्दनमालादिभिः पूजनद्रव्यैः (चन्दनमालादि पूजन उपचारों से)

पवित्रपांसुमार्गमनुगच्छता – पवित्ररेणुमार्गप्रचलिताम् (पवित्र धूल वाले मार्ग में अनुगमन करते हुए), पवित्रा पांसवः यस्य तं मार्गम् अनुगच्छताम् (बहुब्रीहि समासः)

दयिताम् – प्रियां भार्यां सुदक्षिणाम् (आत्मीया पत्नी सुदक्षिणा को)

निवर्त्य – परावर्त्य (लौटाकर) निर् +वृत् + ल्यप्।

धीरः – धैर्ययुक्तः मनस्वी वा (जो विपरीत परिस्थितियों में भी अपने कर्तव्य में उत्साहित रहता है, उसे धीर कहते हैं)।

अनुयायिवर्गम् – सेवकसमूहम् (सेवक समुदाय को), अनुयान्तीति अनुयायिनः, तेषां वर्गः।

मनो:प्रसूतिः – मनो: नामकस्य आद्यस्य राज्ञ: सन्तति: मनुष्य: इत्यर्थ।

स्ववीर्यगुप्ता – स्वपराक्रमसंरक्षिता (अपने स्वयं के पुरुषार्थ से संरक्षित)

नन्दिन्यनुचरः – नन्दिन्या: सेवक: (नन्दिनी का सेवक)

सम्राट् – सार्वभौमराजा (सम् + राज् +क्विप् प्रत्यय) शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञ: स:

सपर्यायाम् – सेवायाम् (सेवा में)

कण्डूयनैः – खर्जनै: (खुजलाने के द्वारा) कण्डू + यक् +ल्युट् + तृतीया बहुवचन।

दंशनिवारणैः – वनमक्षिकादिदूरीकरणै: (पशु को काटने वाले बड़े मच्छर आदि को भगाकर)

प्रयातां – प्रस्थिताम् (प्रस्थान करने वाली को) प्र + या + क्त + टाप्

निषेदुषीम् – उपविष्टाम् (आरामपूर्वक बैठी हुयी को) नि + सद् + क्वसु +ङीप्

प्रत्यावर्तमाना – प्रत्यागच्छमाना (लौटती हुयी) प्रति + आ + वृत् + शानच् + टाप्

मध्यमलोकपालेन – पृथ्वीपालकेन (सात ऊर्ध्व लोक तथा सात अधोलोकों वाले चतुर्दशलोकात्मक भुवन मण्डल में पृथ्वी लोक मध्यम लोक है)।

र्निनिमेषलोचनाभ्याम् – अपलकनेत्राभ्याम् (अपलक नेत्रों से) निर्गतानि निमेषानि ययो: ते लोचने (बहुब्रीहि समास) ताभ्याम्।

वर्त्मनि – मार्गे (मार्ग में) वर्त्मन् शब्द, सप्तमी एकवचन।

पार्थिवेन – पृथ्वीपालकेन (पृथ्वीपालक राजा द्वारा) पृथिवी + अण् = पार्थिव:।

पुरस्कृता – अग्रेकृता (आगे की गयी)

प्रत्युद्गता – स्वागतार्थम् अग्रत: आगत्य आदृता (स्वागतार्थ आदरपूर्वक अगवानी की गयी)।

दिनक्षपामध्यगतेवसन्ध्या – दिनरात्रिमध्यप्राप्ता सन्ध्या इव (दिन और रात के बीच में उपस्थित सन्ध्या के समान) (दिनश्चरात्रिश्च) तयो: मध्यगता सन्ध्या इव।

विरराज – सुशोभितवती (सुशोभित हुई) वि+राज्, लिट्, प्रथम पुरुष, एकवचन।

साक्षतपात्रहस्ता – अक्षतादिपूजनोपकरणपात्रहस्ता (अक्षत-चावल, कुंकुम आदि पूजनसामग्री के पात्र से युक्त हाथ वाली), सुदक्षिणा इत्यभिप्राय:।

पयस्विनी – प्रशस्तदुग्धा (विशुद्ध गुणकारीदूधदेने वाली) पयस् + विनि +ङीप् (ई)

स्तिमिता – निश्चला (निश्चला होकर), स्तिम्+ क्त (त)+ इडागम (इ) + टाप् (आ)

भक्त्योपपन्नेषु – भक्त्या अनुराग युक्तेषु (पूज्य जनों के प्रति अनुराग युक्त जनों के विषय में) उपपन्नेषु= उप + पद् + क्त + सप्तमी, बहुवचन।

प्रसादचिह्नानि – प्रसन्नताचिह्नानि (प्रसन्नता सूचक चिह्न)

पुरःफलानि	–	अभीष्टफलप्राप्तिसूचकानि (यथेष्ट फलप्राप्ति के सूचक)
निषण्णाम	–	सुखोपविष्टाम् (सुखपूर्वक बैठी हुयी), नि+ सद् +क्त + टाप् ।
दोग्ध्रीम्	–	दोहनशीलाम् (दोह ली गयी)–दुह्+ तृच् (तृ)+ ङीप् (ई)
तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा	–	समीपस्थस्थापित पूजोपहारदीपाम् तां नन्दिनीम् (जिसके पास पूजा की सामग्री एवं प्रज्वलित दीपक तथा भोज्य पदार्थ रखे गये हैं), अन्तिकं न्यस्ताः बलिप्रदीपाः यस्याः ताम् नन्दिनीम् (बहुव्रीहि समास)
गृहिणीसहायः	–	पत्नीसहायः (पत्नी के साथ) गृहिणी सहाया यस्य (बहुव्रीहि)।
व्यपगतानि	–	व्यतीतानि (व्यतीत हो गये)।
आत्मानुचरस्य भावम्	–	स्वसेवकस्य निष्ठाम् (अपने सेवक की निष्ठा को)
जिज्ञासमाना	–	ज्ञातुम् इच्छन्ती (जानने की इच्छा करती हुयी), जिज्ञास +शानच्।
दमनीया	–	आक्रमण योग्या (आक्रमण करने योग्य)
अवगत्य	–	विचार्य (सोचकर), अव + गम् + ल्यप्।
अद्रिशोभादर्शने	–	पर्वतस्य सुषमा अवलोकने (पर्वत की सुन्दरता देखने में)
अलक्षिताभ्युत्पतनः	–	अदृष्टाभिमुखाक्रमणः (जिसके सामने से किये गये आक्रमण का पता ही नहीं चला), अलक्षितः अभ्युत्पतनः यस्य तादृशः सिंहः।
आक्रन्दितम्	–	आर्तनादम् (करुणाभरी चीत्कार को)।
नगेन्द्रासक्ताम्	–	पर्वतसंलग्नाम् (पर्वत पर टिकी हुयी), नगानां पर्वतानां इन्द्रः, नगेन्द्रः हिमालयः इत्यर्थः तस्मिन् आसक्तां संलग्नाम् (दृष्टेः विशेषणम्)
शरण्यः	–	शरणागतवत्सलः (शरणागत के लिए कोमल हृदय)
मृगेन्द्रगामी	–	सिंहवत् गमनशीलः (सिंह के समान चाल वाला)
निषङ्गाद्	–	तूणीराद् (तरकस से)
उद्धर्तुम्	–	निष्कासयितुम् (निकालने के लिए) उत् + हृ + तुमुन्।
सायकपुङ्खे	–	बाणमूले (बाण की जड़ में)
सक्ताङ्गुलिः	–	संलग्नाङ्गुलिः (चिपकी हुयी उँगलियों वाला)
विवृद्धमन्युः	–	समुद्दीप्तक्रोधः (बढ़े हुए क्रोध वाला)
आगस्कृतम्	–	अपराधिनम् (अपराधी को), आगं अपराधं करोति इति आगस्कृत् ।
स्वतेजोभिः	–	आत्मदीप्त्यैः (अपने अन्त तेज से), तेजस् तृतीया बहुवचन।
सिंहोरूसत्त्वम्	–	सिंहेवविपुलमनोबलशीलम् (सिंह के समान अपराजेय मनोबल से युक्त) सिंह इव उरु विपुलं सत्त्वं मनोबलं यस्य तादृशं दिलीपम्।
महीपालः	–	भूपालः (राजा), महीं पालयतीति महीपालः (उपपद समास)।

पादपोन्मूलनशक्तिरहः – बालवृक्षोत्खननशक्तिवेगः (छोटे वृक्षों को उखाड़ने की शक्ति से युक्त वेग वाला), पादपानां उन्मूलनं पादपोन्मूलनं, पादपोन्मूलने एव शक्ति रहः वेगं यस्य सः वायु।

शिलोच्चये – शिलानां उच्चये पर्वते इत्यर्थः (शिला समूह अर्थात् पर्वत पर)

वृषभध्वजेन – शङ्करेण (शिव द्वारा) वृषभस्य ध्वजा यस्य तेन (बहुब्रीहि)

पुत्रीकृतस्य – पुत्ररूपे स्वीकृतस्य (पुत्र स्वीकार किये गये मेरे लिए)

अङ्कागतसत्ववृत्तिः – समीपागतप्राणि जीवनोपायः (पास आये हुए प्राणियों से जीविका चलाने वाला) अङ्के आगतानि यानि सत्वानि तैरेव वृत्तिः यस्य।

अष्टमूर्ते – शिवस्य (अष्टमूर्ति शिव का), अष्ट मूर्तयः यस्य इति अष्टमूर्तिः कालिदास ने जल,वायु, अग्नि, आकाश, पृथ्वी, सूर्य, चन्द्रमा और यजमान (सृष्टि रूपी यज्ञ में कर्तव्यनिष्ठ प्राणी), इन आठ प्रकृति तत्त्वों को शिवरूप मानकर शिव को अष्टमूर्ति कहा है।

प्रगल्भम् – गर्वोक्तिपूर्णम् (धृष्टता और अहङ्कार युक्त)

सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः – जन्मपालनविनाशहेतुः (उत्पत्ति, पालन एवं विनाश के कारण), सर्गश्च स्थितिश्च प्रत्यवहारश्च तेषां हेतुः (द्वन्द्व समास)।

दिनावसानोत्सुकबालवत्साम् – दिनान्तोत्सुकबालवत्साम् (सन्ध्या के समय पर आतुर बछड़े वाली नन्दिनी को), दिनस्य अवसाने–दिनावसाने (षष्ठीतत्पुरुषः), दिनावसाने उत्सुकः बाल वत्सः यस्याः तां नन्दिनीम् (बहुब्रीहि समास)।

निर्मितभीतिः – उत्पन्नभयः (भय उत्पन करने वाला) – निर्मिता भीतिः भयम् येन।

भूतेश्वर पार्श्ववर्ती – शिवसमीपवर्ती (शिव का समीपवर्ती), भूतानां प्राणीनां ईश्वरः,

एकातपत्रम् – एकछत्राधिपत्यम् (एकछत्र स्वामित्व)।

हातुम् – त्यक्तुम् (छोड़ने के लिए)

विचारमूढः – कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारणेमूर्खः (कर्त्तव्याकर्त्तव्य के चिन्तन में असमर्थ)

प्राणिपरित्राणभावादपि – प्राणिरक्षाविचारादपि (प्राणियों की रक्षा के विचार से भी)

प्राणोत्सर्गः – प्राणत्यागः, प्राणानाम् उत्सर्गः (षष्ठी तत्पुरुषः)

भोक्तारम् – भोग कर्तारम्, भुज् + तृच् + द्वितीया एकवचनम्।

ऊर्जस्वलम् – ऊर्जासम्पन्नं, बलवन्तम् वा

उदग्रः – उन्नतशील (प्रतिष्ठित)

क्षतात् – पीडाभिः (पीड़ाओं से)

उपक्रोशमलीमसैः – लोकनिन्दाकलुषितैः (लोकनिन्दा से कलुषित या निन्दित प्राणों से)

रुद्रौजसा – शिवप्रभावेण (शिव के प्रभाव से)
सौरभेयी – सुरभेः सन्ततिः (सुरभि की सन्तान नन्दिनी)
एकान्तविध्वंसिनम् – अनिवार्यतः विनाशशीलम् (अनिवार्यतः क्षण भंगुर)
प्रणयवचोभिः – प्रेमपूर्वक वचनैः (प्रेमपूर्वक वचनों से)
आमिषपिण्डमिव – माँसकवलमिव (माँस के कवल के समान)
अमृतायमानम् – अमृतसमानं (अमृत के समान मधुर वचन)
कल्पयित्वा – रचयित्वा (बनाकर)
भूतार्थः – परमार्थः (वास्तविक तथ्य)
कामदुधा – सर्वकामनापूरयित्री (सभी कामनाओं को पूर्ण करने वाली)
वत्सस्यहोमार्थविधे च शेष – वत्सपीतं होमानुष्ठानेन अवशिष्टञ्च(बछड़े के दूध पी लेने तथा होमानुष्ठान से बचे हुए
उधस्यम् – दुग्ध, उधांसि भव (दूध को)
ऊर्व्याः – पृथिव्याः (धरती का)
गौरीगुरोगह्वराद् – हिमालयगुहायाः (हिमालय की गुफा से)–गौर्या–पार्वत्याः, पितु गुरोः– पितुः, गह्वराद्, गुहायाः।
प्रस्थापयामासः – प्रेषितवान् (विदा किया)।
राज्यधुरम् – राज्यदायित्वम् (राज्य के दायित्व को)

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठात्मकाः प्रश्नाः–

(१) दिलीपस्य सहधर्मचारिणी आसीत्–

(क) नन्दिनी (ख) सुदक्षिणा
(ग) कामिनी (घ) सन्ततिः ( )

(२) दिलीपस्य परीक्षार्थं नन्दिनी हिमालयगुहायां प्रविष्टवती–

(क) एकविंशतितमे दिवसे (ख) द्वाविंशे दिवसे
(ग) त्रयोविंशतितमे दिवसे (घ) विंशतितमे दिवसे ( )

(३) पाठेऽस्मिन् भूतेश्वरपार्श्ववर्ती विशेषणं अस्ति–

(क) शिवस्य (ख) सिंहस्य

(ग) राज्ञः (घ) भूतानाम् ( )

(४) अस्मिन् पाठे 'मनुष्यदेवः' इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगः अस्ति–

(क) रूपकम् (ख) उपमा

(ग) श्लेषः (घ) यमकम् ( )

अधोलिखितेषु रिक्त स्थानं पूरयत–

१. स्ववीर्य गुप्ता हि .... ।

२. राजा गविस्थितमेकं .... अपश्यत्।

३. .... प्रतिभासि मे त्वम्।

४. क्षतात् किल .... इत्युदग्रः।

५. प्रजावत्सलस्योपरि .... मुक्तहस्तैः सुमनवृष्टिः कृताः।

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

१. राजा दिलीपः छायेव काम् अन्वगच्छत्?

२. सर्गस्थितिप्रत्यवहार हेतुः कः अस्ति ?

३. दिलीपः आमिषपिण्डमिव सिंहाय किं समर्पितवान् ?

४. मातुः दुग्धे प्रथमाधिकारः कस्य भवति ?

५. नन्दिनी प्रसादात् कस्य जन्मः अभवत् ?

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः –

१. पाठस्थितयोः प्रथम–द्वितीयपद्ययोः सप्रसङ्गव्याख्या विधेया ।

२. चतुर्थ–पञ्चमयोः सप्रसङ्गव्याख्या विधेया।

३. अस्यपाठस्य भारतीयसंस्कृतिदृष्ट्या महत्त्वं लिखत।

व्याकरणात्मकाः प्रश्नाः –

१. अधोलिखितेषुपदेषु नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिकार्यः–

	सन्धिः	सन्धि नाम
(क) नन्दिनी + अनुचरः	....	....

(ख)	भक्त्या + उपपन्नेषु	....	....
(ग)	रात्रौ + अपि	....	....
(घ)	तृप्ति + एव	....	....
(ङ)	प्रजा + अधिप	....	....
(च)	भूपतिः + असौ	....	....
(छ)	भवन्ति + इति	....	....
(ज)	अस्ति + एकः	....	....
(झ)	आवयोः + उभयोः	....	....

२. अधस्तनेषु पदेषु सन्धिविच्छेदं विधेयः –

	पदम्	सन्धि विच्छेदः
(क)	प्राप्तीच्छया	.... + ...
(ख)	गुरोराज्ञया	.... + ...
(ग)	भूपतिरन्वगच्छत्	.... + ...
(घ)	पयस्वन्यपि	.... + ...
(ङ)	श्रद्धेव	.... + ...
(च)	दिगन्तराणि	.... + ...
(छ)	तामनूपविश्य	.... + ...
(ज)	नोपेक्षणीयम्	.... + ...

३. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

	समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासस्य नाम
(क)	....	मगधस्य राजा	....
(ख)	प्रतिदिनम्	....	....
(ग)	प्रजार्थम्	....	....
(घ)	....	मृगेन्द्र इव गमनं यस्य	....
(ङ)	अष्टमूर्तिः	अष्ट मूर्तयः यस्य सः	....
(च)	....	चराणाम् च अचराणाम् च	द्वन्द्वः

(छ)	प्राणोत्सर्गः	....	तत्पुरुषः
(ज)	....	भूतानाम् ईश्वरः	....

४. **अधोलिखितेषु सुबन्तप्रयोगेषु रिक्त स्थानानि पूरयन्तु-**

	पदम्	**मूलशब्दः**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
(क)	त्रिकालदर्शिनः	....	षष्ठी	एकवचनम्
(ख)	कामिन्या	कामिनी	....	एकवचनम्
(ग)	....	आत्मन्	द्वितीया	एकवचनम्
(घ)	वनाय	वन	....	....
(ङ)	....	दयिता	द्वितीय	एकवचनम्
(च)	व्यवहाराणाम्	....	....	....
(छ)	मनसा	मनस्	तृतीया	....
(ज)	....	अस्मद्	षष्ठी	द्विवचनम्
(झ)	सुदक्षिणायाम्	....	....	एकवचनम्

५. **निम्नलिखितानां भूतकालिक रूपाणां वर्तमानकालिकं रूपं लिखत-**

	भूतकालिकः	**वर्तमानकालिकः**
(क)	**आसीत्**	**अस्ति**
(ख)	अभवत्	....
(ग)	शोभते स्म	....
(घ)	भवति स्म	....
(ङ)	अलभेताम्	....
(च)	ऐच्छत्	....
(छ)	अपश्यत्	....

६. **अधोलिखितेषु प्रकृतिप्रत्यययोः निर्धारणं कुरुत–**

	पदम्	**प्रकृतिः**	**प्रत्ययः**
(क)	मत्वा	....	....
(ख)	मुक्तवान्	....	....

(ग)	उक्तवान्	....	....
(घ)	जातः	....	....
(ङ)	स्थितः	....	....
(च)	हातुम्	....	....
(छ)	दमनीया	....	....
(ज)	धार्यः	....	....
(झ)	दुग्ध्वा	....	....

७. अधोलिखितेषु धातूपसर्गप्रत्ययानां निर्धारणं कुरुत-

	पदम्	उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः
(क)	अनुरक्तः	....	....	....
(ख)	निवर्त्य	....	....	....
(ग)	प्रत्यावर्तमानाः	....	....	....
(घ)	अवलोकयन्ती	....	....	....
(ङ)	समाप्य	....	....	....
(च)	अनूपविश्य	....	....	....
(छ)	प्रतिश्रुत्य	....	....	....
(ज)	अधिगम्य	....	....	....
(झ)	विज्ञापिता	....	....	....

८. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां शुद्धिः विधेया-

(क) राजा दिलीपः सुदक्षिणायाः सह नन्दिन्याः सेवकः अभवत्।

(ख) अलं महीपाल तव श्रमस्य।

(ग) राजा गुरोः प्रति दर्शितभक्तिः आसीत्।

(घ) अल्पस्य हेतुः बहु हातुमिच्छन् त्वं विचारमूढः असि।

(ङ) राजा सिंहम् प्राणान् दत्तवान्।

९. अधस्तनेषु वाक्येषु कोष्ठकाङ्कितशब्दात् प्रारभ्य प्रश्न निर्माणं कुरुत-

(क) दिलीपः नन्दिन्याः सेवां कृतवान्।

....? (कस्याः)

....? (कः)

(ख) नन्दिनी एकदा हिमालय गुहायां प्रविष्टवती।

....? (कुत्र)

....? (का)

(ग) पुरुषाधिराजः मृगाधिराजमवदत्।

....? (कः)

....? (कम्)

(घ) राजा ऋषेः आज्ञां अधिगम्य नन्दिन्याः दुग्धं पीतवान्।

....? (कस्य)

....? (कस्याः)

(ङ) सुदक्षिणायां नन्दिनीप्रसादात् रघोः जन्मः अभवत्।

....? (कस्याः)

....? (कस्य)

रचनात्मकं कार्यम्

१. अस्मिन् पाठे आगतानां राज्ञः, पत्न्याः गोः सिहस्य च वाचकान् पदानि चित्वा तेषामर्थभेदं लिखत।

उत्तरमालाः –

वस्तुनिष्ठात्मकाः प्रश्नाः– १. ख, २. ख, ३. ख, ४. क

❀ ❀ ❀